

Tóth Endre (1944) régész, a Magyar Nemzeti Múzeum Központi Könyvtárának igazgatója. Kutatási területe Pannonia régészete.

Legutóbbi írása az *ÓKOR*-ban:
Római utak Pannóniában
(2004/1).

Provinciálisok a kora középkori Pannóniában

Tóth Endre

A HUNOK PANNÓNIÁBAN

S mivel abban az időben Pannóniát, Pamfiliát, Frigiát, Macedóniát, Dalmáciát a longobárd nemzetiségű, savariai születésű Macrinus tetrarcha kormányozta, aki képzett volt a hadászatban, miután meghallotta, hogy a hunok a Tiszán túlra letelepedtek, s naponta fosztogatják tartományát, mivel tartományának katonáival félt rájuk támadni, elküldte követeit a rómaiakhoz, kérve, hogy küldjenek neki a hunok ellen hadsereget és segítséget. Mert hát a rómaiak kegyéből uralkodott az említett országokban. Abban az időben a rómaiak önszántukból a német származású veronai Ditrícust tették meg maguk fölött királynak, és kérték, hogy nyújtson segítséget Macrinusnak. Ditrícus ebbe készségesen beleegyezett. Megindult itáliai, német, valamint a nyugat egyéb keverék nemzetiségű hadseregével, s megérkezett Százhalombatra, ahol Potentia városa¹ mellett maguk a longobárdok is gyülekeztek, és arról tárgyalt Macrinusszal, hogy a hunokat a Dunán átkelve, saját szálláshelyükön, vagy egy más alkalmas helyen kellene-e megtámadni.

S miközben Ditrícus és Macrinus erről tárgyaltak egymással, a hunok az új csendjében Sicambiánál² tömlőkön átkeltek a Dunán, s Macrinus és Ditrícus seregében, amelyet Potentia képtelen volt befogadni, ezért a mezőn, sátrakban táborozott, kegyetlen mészárlást vittek véghez. Ditrícus e támadás miatt feldühödve Támokvölgy mezejére vonult, és csatába bocsátkozott a hunokkal, övéinek és Macrinusnak igen nagy pusztulására és veszedelmére. A hagyomány szerint azonban ezen a helyen kemény vereséget mért a hunokra. A hunok maradványai pedig megfutamodott, és visszatért saját sátraiba. Ebben a csatában a hunok közül százhuszonöt ezren estek el; ugyanitt megölték Keve kapitányt is. Ditrícus és Macrinus seregéből pedig, nem számítva azokat, akiket az említett város előtt sátraikban gyilkoltak le, kétszázötvenen vesztettek el. Ditrícus tehát látva, hogy az övéi így nagy vereséget szenvedtek, az ütközetet követő napon Macrinusszal együtt elvonult Tulna városa felé. Ekkor a hunok, miután tudomásukra jutott, hogy Macrinus és Ditrícus elvezényelték seregüket a csata színhelyéről, visszatértek a csata színhelyére, és társaik holttesteit, már akiket fölleltek, s

Amikor Kézai Simon a hunok történetét írva az eseményekhez helyszínt keresett, azt az Északkelet-Dunántúlon még látható római romokban találta meg. A szőnyi, pilismaróti, százhalombattai épületmaradványok mintegy kijelölték számára a terepet, ahol a hunok nagykirálya seregével a Dunántúlon járva, megjelent. Kézai ezeket az épületeket alkalmasnak találta arra, hogy a régiségük és talán a számára szokatlanul nagy méretük alapján Attilához és népéhez kapcsolja. A tartomány római múltjáról, a rómaiakról nem esett szó sem ekkor, sem a későbbiekben, egészen a 15. századig. Az Itáliából érkezett Pietro Ransanus és Galeotto Marzio számára azonban a szülőhazájukban látottak alapján világos volt, hogy a dunántúli romok a hajdani római múlt emlékei, és ezt munkáikban fel is jegyezték.

Pannonia római lakosságának a sorsával néhány forrásadat regisztrálásától eltekintve alig foglalkoztak addig, amíg Pleidell Ambrus közzé nem tette a magyar városfejlődés kezdeteivel kapcsolatos kutatásait. Amikor Pleidell 1936-ban a dunántúli római városoknak a középkori urbanizációra kifejtett hatásáról írt, akkor Heinrich Schünemann téziseit akarta megcáfolni, aki a magyar városfejlődés német eredetét hangsúlyozta. Pleidell véleménye érthető és magyarázható: a dunántúli városok településtörténetére vonatkozó adatok még ropant szűkösek, bizonytalanul vagy rosszul keltezettek és értelmezettek voltak. Az általában maradó anyagból épített római épületeket szinte minden dunántúli magyar településen meg lehetett találni, és ez félrevezető volt.

Rövidre fogva a tudománytörténeti mondanivalót: ma már világos, hogy a középkori dunántúli városok kialakulását a római előzmények legfeljebb véletlenszerűen befolyásolták, Sabaria/Szombathely és talán Sopron esetében karoling közvetítéssel. A középkori és a római települések a Duna mellett a limes-út sűrű településhálózata miatt véletlenszerűen estek egybe. A jelentős középkori települések helyének kiválasztását pedig a római és középkori települések esetében egyaránt fontos azonos földrajzi szempontok (stratégiai fekvés, folyóátkelőhely) határozták meg. Gondoljunk Ad Flexum és Óvár helyzetére a Lajta torkolatánál, Arrabona és Győr fekvésére a Rába torkolatánál, Solva és Esztergom helyére a

Krisztus-monogram
bronz függőlámpa tartóláncaiból

Keve kapitányt is az országút mentén, ahol kőszobrot emeltek, ünnepélyes körülmények között, a szkíta szokásoknak megfelelően elhantolták. Annak a vidéknek ezt a részét ettől kezdve Keveaszónak³ hívták.

Kézai Simon, *Gesta Hungarorum* 8–9.

Bollók János fordítása

- 1 Kézai minden bizonnyal a római Matricára gondol, melynek romjait maga is láthatta.
- 2 Ezt a települést (illetve településnevet) a középkorban Óbudával (Aquincum romjaival) azonosították.
- 3 Ezen a területen 1928-ig állt egy Jupiter oltárkö.

Garam torkolattal szemben, vagy Visegrádra (Sibrik dombi erőd). Ugyanakkor a tartomány belsejében római városok sora tűnt el nyomtalanul (Mursella, Mogentianae, Gorsium, Volgum, ?Limusa, ?Silacena, Iovia, vagy Dél-Pannóniában: Bassiana, Cibalae, Mursa); legtöbbjüknek helyét sem ismerjük. Szemben áll ezzel a nem római maradványokra települt ispánsági központok sora (Locsmánd, Vasvár, Kolon, Karakó, Veszprém, Komárom, Székesfehérvár stb.).

Ha a politikailag színezett és romantikusnak nevezhető pleidelli elképzelés nem is igazolódott be, a kérdés kutatása figyelmet kapott. A magyar városfejlődés római eredetének tagadása nem teszi szükségtelessé a „kontinuitás” kutatását, noha a pleidelli kép ellenhatására egy ideig a katasztrofális pusztulásra alapozott felfogás vált uralkodóvá. Ha nincs is jogunk azt feltételezni, hogy a római urbanizáció hatással volt a középkori magyar városokra, ettől függetlenül kutatási feladatot kell, hogy jelentsen a provinciális lakosság története a birodalom összeomlása után. Ahogy vizsgálnunk kell a kelta–illyr őslakosság történetét a provinciális időszakban, ugyanúgy feladatunk, hogy nyomon kövessük a tartomány lakosságának a sorsát a Nyugatrómai Birodalom utolsó fél évszázadában és később. A folyamatok hasonlóak, ha az azokat elősegítő vagy gátló tényezők, és főleg régészeti módszerekkel történő vizsgálatuk lényegesen különbözik is. Amíg a kora császárkorban az őslakosság sorsának változását és kultúrájának átalakulását etnikai és kulturális megsemmisülés helyett erős eufemizmussal romanizációnak nevezzük, a császárkor végén a provinciálisok sorsának változását – a fokozatos kulturális és etnikai pusztulás ellenére – a kontinuitás fogalmával jelöljük meg. A Dunántúlon élő provinciálisok esetében e fogalom talán többet sejtet, több „folyamatosságot” feltételez, mint amennyi a valóságban lehetett. A kontinuitás fogalma így csupán általánosan jelöli meg a folyamatot, és azt a legkevésbé sem minősíti.

A romanizáció és a kontinuitás kutatása mennyiségileg és minőségileg eltérő forrásokra támaszkodik, és ezért a folyamat vizsgálatának eredményessége is különböző. Amíg az őslakosság etnikai és kulturális továbbélése a sokrétű és differenciált római magaskultúra leleteiben a régészeti módszerekkel jól kutatható, egy ilyen vizsgálat lehetősége a késő római kontinuitás esetében roppantul leszűkül. Nemcsak az írott források gyér száma és gyakran – ha esetenként csupán látszólag is – semmitmondó tartalma miatt, hanem mert a római uralom végétől a provinciálisok használati és viseleti tárgyai alig változtak, megszűnt a korábban sem igazán széles körű import, és a leletek keltezhetetlenné váltak.

A kora császárkori őslakosság és a kora népvándorlás kori provinciálisok továbbélésének kutatását a helynevek vizsgálata és ezek továbbélésének a módja teszi lehetővé.

Pannonia földrajzi neveit elsősorban Ptolemaiosz munkája és az *Itinerariumok*, kisebb mértékben pedig a feliratok alapján nagy számban ismerjük. Ezek a nagyobb vizeknek, néhány hegyvonulatnak és legnagyobb számban településeknek a nevei. A Duna-határ mellett a földrajzi nevek szinte kivétel nélkül katonai létesítményeknek és a hozzájuk kapcsolódó civil településeknek a nevei. A tartomány belsejében gyakorlatilag csak az utak melletti városias települések nevét ismerjük. Néhány *pagus*- és *vicus*nevet a feliratok őriztek meg; ezek fekvése nagyrészt azonosítható. Az ismert településnevek gyakorlatilag egyenletesen – az útvonalakra koncentrálva – szóródnak a tartomány területén. Ezért jó áttekintést adnak a településnevekről, valamint arról is, hogy a római uralom után a tartományban

6. századi ruhakapcsoló korong, mitológiai jelenettel: Bellerophon és Chiméra (Kardos Judit felvétele)

milyen számban és hol maradtak meg a provinciálisok által használt földrajzi nevek. A kora császárkor és a kora népvándorlaskor között a földrajzi nevek fennmaradása tekintetében a különbség óriási, bár figyelembe kell venni az adatolási különbséget. A provincia megalapítása után 100–200 évvel nagyon sok földrajzi név áll a rendelkezésünkre. A római uralom megszűnése után azonban néhány kiemelt hely kivételével (Sirmium, Savaria) csak 400 évvel későbből, a Karoling-korból maradtak fenn nagyobb számban földrajzi nevek. Akkor is csak a Nyugat-Dunántúlról, majd pedig csak a 12–13. századból.

Amikor a rómaiak berendezkedtek a tartományban, az ott talált és megismert település- és a vízneveket megtartották. Ennek kétségtelen bizonyítéka, hogy a pannoniai földrajzi nevek túlnyomó többsége ugyan római névadás eredménye, de a szó gyöke nem latin, hanem az őslakók nyelvéhez köthető. Alig néhány latin nyelvű településnevet találunk (Ala nova, Aequinoctium, Ad Flexum, Ad Status, Intercisa, Vetus Salina, Alta Ripa stb., továbbá a 4. században a rossz hangzás miatt átnevezett helyek: Lugio – Foriana, Malata – Bononia). Ezeknek a latin neveknek a *limes* menti sűrűsödése jól mutatja, hogy főleg a határsáv katonai fontosságú vidékén adtak latin nyelvű új helyneveket. Mit jelent azonban az őslakos településnevek római felhasználása: az őslakos település maga vagy csak a neve élt-e tovább a császárkorban? Az, hogy a rómaiak megtartották vagy latinosították a helyi lakosság földrajzi neveit, általában nem a település fennmaradását jelentette. A rómaiak újonnan létesített, akár polgári, akár katonai településeiket a közelebbi vagy távolabbi őslakos település nevével vagy az ott lakók által használt földrajzi névvel (lásd például a folyókról elnevezett városokat: Sala, Savaria, Mursella) jelölték. Ez jól látható a katonai táborok kelta/illyr nevéből (Gerulata, Brigetio, Solva, Cirpi, Aquincum Lussonium stb.). Mindez persze csak tendenciaként érvényesült. Hogy mi történt az 5. században és később? Nem volt az *Itinerarium*okhoz hasonló összeírás, ami a neveket fenntartotta volna. A Ravennai Geografus alig ismerte a tényleges helyzetet; inkább az *Itinerarium*okat kivonatolta. A fennmaradó helynevek kis részéről az írott forrásokból, majd később a középkori helynévhasználatból értesülünk. Ezek a császárkori eredetű földrajzi nevek Nyugat-Pannóniában és a Dráva-Száva közén sűrűsödnek. A Kelet-Dunántúl területe feltűnően üres.

A nyugat-pannoniai víznevek (nem számítva a nagy területen keresztülfolyó Dunát, Drávát és a Szávát) a következőképpen változtak: Albantia – Lafnitz/Lapincs, Savaria – Zöbernbach, Murius – Mura, Sala – Zala, Arrabo – Rába, Mursella – Marcal, lacus Pelso – Bilissaseo (9. sz.). A Kerká és a Rinya (1271: *Reynna*) esetében alapos nyelvészeti vizsgálatra lenne szükség. Településnév jóval kevesebb maradt fenn: Savaria – Sabaria/Szombathely, Scarabantia – Scaravatiensis (Kr. u. 572), Vindobona – Wien. Minden bizonnyal a természeti adottság, és nem az *Aquae* miatt kapta Baden (bei Wien) a nevét, a hasonló környezetben

felbukkanó, azonos értelmű császárkori és középkori nevekhez hasonlóan (*Aquae Iasae* – Varasdteplíc, *Aquae Calidae* – Bath).

Dráva-Száva közén római kori víznév nem maradt meg. Ennek egyik oka az volt, hogy a Drávába délről csak kis patakok ömlenek, amelyek esetében a név fennmaradását egyébként is kevésbé lehet feltételezni. A Száva jobb parti vizeinek neve azonban sok esetben antik eredetű (*Corcoras*, *Colapis*, *Urpanus*, *Drinus*). Csak a legnagyobb három városnak maradt meg a neve: Sirmium – Szerémség, Siscia – Sziszek/Sisak, Poetovio – Pettau/Ptuj.

A felsorolt földrajzi nevekből látható: Dél-Pannóniában csak a (nagyobb) települések neve maradhatott fenn. Nyugat-Pannóniában Scarabantia neve a 6. század második feléig maradt meg. Savaria nevének változatlan formában való fennmaradását általános európai ismertségének (mint Szent Márton születési helye), a település maga pedig karolingkori szerepének köszönheti. Feltűnő és árulkodó a fennmaradt víznevek viszonylag nagy száma. Ezekből látható, hogy ritka kivétellel nem maguk a települések maradtak fenn hajdani lakóik leszármazottaival – ha etnikailag és kulturálisan megváltozott jellemzőkkel is – a 10. századig, hanem az egyes vidékeken a folyók körzete volt az, amely soha nem vált lakatlanná. A körülötte élő lakosság sohasem tűnt el teljes egészében, és a változó népesség a vizek nevét továbbörökítette. Mivel a földrajzi neveket megőrző források között – a néhány Karoling-kori földrajzi név kivételével – mintegy 600–700 éves hiátus van, a római földrajzi nevek néhány száz évig még fennmaradhattak, de ezek a nevek nincsenek adatolva. Ebben az adatokban ritka időszakban a földrajzi nevek fennmaradásának lehetőségét az 572-es Scaravantia és a Balaton Karoling-korig továbbélő *Pelso* neve (876–880: *iuxta Bilissasseo* UB I 15, CBC 6. *circa lacum Pelissa*) bizonyítja.

A földrajzi nevek fennmaradása, valamint néhány történeti adat adja azokat a kereteket, amelyek között időben és térben a pannon tartományok lakosságának a továbbélése kutatható.

A politikai helyzet röviden összefoglalható: a négy pannon tartomány közül Primát, Saviát és Secundát a birodalmi vezetés sohasem adta fel. Ezeknek a tartományoknak a sorsa a központi igazgatás és katonai védelem megszűnésével, valamint a municipális igazgatás eltűnésével osztozott a környező területek sorsában. Secunda (pontosabban a déli szegélye Sirmiummal) érthetően a Keleti Császárság birtokába került: a szomszédságban volt. Az Itália északi szélén fekvő Savia az Észak-Itáliát uraló királyságok vonzáskörébe jutott. Pannonia Prima Avitus császár kísérlete után (455) magára maradt: sorsa az ott maradt számára akkor vált végleg reménytelenné – ha egyáltalán eljutott hozzájuk a hír –, amikor Noricum Ripensisből Odoacer parancsára 488-ban kitelepítették a még ottmaradt lakosságot. Valeria végzete ismert: A Dunántúl keleti részén fekvő tartományt a római államvezetés a 430/440-es években hivatalosan átadta a hunoknak, és

ezzel megnyitotta a birodalom határát. A kutatók régóta sejtették, hogy az események hivatalos aktus keretében történetek, de ezzel kapcsolatos forrás nem maradt fenn. Viszont igazolni lehetett, hogy a tartomány átadására megáldapodás szerint került sor: a rómaiak a mai Szlovénia területén Valeria Media néven formálisan egy új provinciát hívtak életre. A tartomány ugyan csak ideig-óráig létezett, de a neve éppen akkor és annyi ideig volt ismert, hogy a *Tabula Peutingeriana* végső szerkesztésében feltüntessék. Valeria feladása és az új tartomány megszervezése fő vonalaiban ugyanúgy történt, mint amikor 271-ben a rómaiak feladták Daciát, és új tartományt szerveztek Dacia Nova néven. Amíg azonban Dacia kiürítésére a gót háborúk győztes befejezése és újjászervezése után került sor, ez Valeria esetében már nem birodalmi méretekben, a határ újjászervezésével, hanem – valószínűleg Aetius elképzelése szerint – Itália védelme érdekében történt: ahogy Aetius a szétvert burgundokat Itália galliai határára – mintegy védelmére – telepítette át, a valeriaiak és a velük együtt menekülők Itália északi határára kerültek. Valeria lakóit váratlanul érte a terület feladása: ennek elég egyértelmű régészeti bizonyítékai is vannak, amelyek megerősítik az írott forrásokból levont következtetéseket.

A tartomány kiürítése aligha volt olyan alapos, mint Daciában, mert 3. század végén még a birodalmi határok védelme mögé lehetett menekülni. A romanizált provinciálisok többsége minden bizonnyal elhagyta Valeriát: ezért tűntek el nyomtalanul a római kori földrajzi nevek a Kelet-Dunántúlon, ellentétben Dél- és Nyugat-Pannóniával. A kelet-dunántúli provinciálisok helyzetének a megítéléséhez fontos figyelembe vennünk, hogy a lakossága számára Valeria feladása váratlan volt. A kiürítés és menekülés viszonylag hirtelen következett be. Az alsóhetényi mauzóleum hatszögletű részét egy-egy négyszögletes helyiséggel bővítették, és az épület udvari részéhez is egy négyzet alakú helyiséget építettek hozzá. A bővítésekre azért volt szükség, mert a mauzóleumban már nem volt több hely a temetkezések számára. Az új helyiségekben mégsem temettek el senkit. Akkor viszont miért bővítették az épületet? Ez csak azzal magyarázható, hogy az a lakosság, amely a mauzóleumba temetkezett és megnagyobbította az épületet, elköltözött az erőd környékéről. A lakosság nem katasztrófában pusztult el, vagy pánikban menekült el, hanem viszonylag rendezett körülmények között távozott. Ugyanis a mauzóleum két sírját felnyitották, és elvitték belőle a maradványokat. Szó sem lehet sírablásról: mindkét üresen maradt sírt az eredeti állapotába állították helyre.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a pécsi *septicorában* is. A sírkápolnát a temetőben építették, mégsem találtak benne temetkezéseket. Az alsóhetényi mauzóleum alapján tudható, hogy a sírhelyeket az apszisnyílásokban kellett volna megépíteni. Mivel ilyen a *septicorában* nem került elő, azt kell feltételeznünk, hogy vagy már nem temettek senkit az épületbe, vagy az épület még el sem készült – e kérdés egy újabb ásás után talán elönthető lesz.

A temetkezések hiányát csak azzal lehet magyarázni, hogy a város lakói elhagyták lakhelyüket. Ezek a megfigyelések azt bizonyítják, hogy a kiürítés többé-kevésbé váratlanul érte a lakosságot. A két településen élők még néhány évvel a tartomány feladása előtt sem a meneküléssel voltak elfoglalva, hanem építkezni kezdtek. Ilyen késői építkezés lehetett Valerius Dalmatius dél-valeriai villája éppúgy, mint a Székesfehérváron másodlagos vagy harmadlagos beépítésben talált *presbyterium*-korlát pillér, amelyet az 5. század első évtizedei előtt nem faraghattak ki: ez az egyetlen ismert templomi berendezési tárgy a Dunántúlon. A provinciálisok még az 5. század elején építkeztek, vagyis a helyzetüket nem érezték annyira fenyegetettnek, hogy menekülésre gondoljanak.

Valeria átadása a hunoknak és következménye, a lakosság elmenekülése összhangban van a kelet-dunántúli római kori földrajzi nevek eltűnésével. Ez a tény a régészeti kutatás számára határozott irányjelző: a Kelet-Dunántúlon – amíg nem találunk ezzel ellenkező vagy ezt árnyaló tényeket – nem, vagy csak nagyon korlátozottan lehet a provinciálisok továbbélésével számolni. Ebből következik az is, hogy a Kelet-Dunántúlon előkerült keresztény leleteket, amelyeket egyébként hajlamosak lennénk az 5. század közepére keltezni, nem keltezzük ekkorra; gondolok itt a tokodi keresztény jelképes edénykarcolatokra és besimitásokra. E tárgyak keltezését nem könnyíti meg a lelőköri körülmények rétegtani bizonytalansága sem. A fennmaradt császárkori víznevek alapján kizárólag a Rába-Marca-Rinya vonaltól nyugatra tételezhető fel a provinciálisok évszázadokig való továbbélése.

Ha azt keressük, hogy a régészeti módszerrel vizsgálva milyen területeken lehet a kontinuitást és a diszkontinuitást a pannon tartományokban meghatározni, meg kell állapítanunk: a rendelkezésünkre álló leletek erre kevésbé alkalmasak. Pontosabban: könnyebb a diszkontinuitásra következtetni a Kelet-Dunántúlon, mint a provinciálisok fennmaradását a Dráva-Száva között vagy a Nyugat-Dunántúlon bizonyítani. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ahol a lakosság nem élt tovább egy római településen, ott az erózió és a földművelés pusztította el a rétegeket, ahol viszont folytatódott a tovább-

A pécsi hétkaréjos temetőkápolna (septicora) makettje
(Dabasi András felvétele)

elés, ott éppen a folyamatosság tette tönkre azokat a rétegeket, amelyből a kontinuitásra lehetne következtetni. Ebből azonban az is következik, hogy ha más tényezők a folyamatosság mellett szólnak, akkor a településeken a rétegek hiánya nem zárhatja ki eleve a provinciálisok továbbélését.

A temetők esetében is könnyebb a diszkontinuitás megállapítása, mint a kontinuitás bizonyítása. A provinciálisok tárgyi leletei az érme keltező szerepének a megszűnése miatt nem rendelkeznek szűkebb, időhatározó jellemzőkkel. A kontinuitás vizsgálatát csaknem lehetetlenné teszi az a körülmény, hogy a Nyugat-Dunántúlon gyakorlatilag nem ismerünk 4. századi feltárt temetőt. Sokatmondó lehet azonban a 4. századi savariai ókeresztény temető sok évszázados folyamatos használata: különösen azért, mert a késő császárkori, keresztény temető területén mutatható ki.

A 20. század közepén bezárt temető területe az 1. századtól kezdve a népvándorláskorban is használatban volt; a terület erős kultikus hagyományát jelzi, hogy Sabaria/Szombathely plébániatemploma is ezen a városon kívüli területen állt a magyar középkorban. Késő római temetőket azonban nem a kontinuitás vizsgálata miatt fontos Nyugat-Dunántúlon, hanem a Kelet-Dunántúlon tártak fel, nem is kis számban. Ezeknek a temetőknek az elemzése azonban a legtöbb esetben még elvégzendő feladat. Noha sem a viseleti tárgyakkal, sem a mellékleteknek nincsenek olyan jellemzőik, amelyek az 5. század első évszázadaiban a pontosabb keltezését lehetővé tennék, egy leletcsoport hiánya is roppant árulkodó lehet, és elősegítheti a temetők keltezését. Használható megfigyelés, hogy a Kelet-Dunántúlon feltárt késő

római temetőkben – melyek száma eléri a háromezret – nincs háló- és fenyőmintás besimított kerámia: ezek a temetők tehát minden bizonnyal a háló- és fenyőmintás kerámiát használó hun-korszak előtt lezáródtak. A provinciálisok elmenekülése mellett azonban, legalábbis a limes mentén, az új lakosság beköltözésének is van régészeti megfogható és kutatható bizonyítéka. Egyes limes-menti táborokban a római épületek maradványain olyan favázás építményeket emeltek, amelyeket már nem a limeskatonaság, hanem a beköltözők készítettek. Hasonló jelenség figyelhető meg Sopianae késő római temetőiben is. A sírkamrákban lakni kezdtek: a sarokba fűtőalkalmasságot építettek, a sírokat feldülták. Mindez a régi lakosság

eltűnésének és az új beköltözésének a biztos jele. A népességcsere időrendjét azonban még nem ismerjük.

Ha a provinciális lakosságot ebben az időben már kereszténynek tartjuk, azaz a keresztény leletek használóin az egykori provinciálisokat értjük, akkor a 796-os Duna parti zsinaton említett keresztényeket a 8. század végéig továbbélő, többé-kevésbé helyben maradt lakosság leszármazottainak kell tekintenünk. Hol laktak ezek a központi egyházszervezettől elszigetelten, az ismeretlenség homályában élő keresztények? Feltételezhetjük, hogy települési területük részben egybeesett azzal a területtel, ahol Pippin itáliai király felvonult az avarok ellen a Duna partjáig: a sereg minden bizonnyal talált keresztény lakosokat a felvonulási útvonal mentén.

A kultikus továbbélés tekintetében sokatmondó az említett sabariai temető. Hasonló, keresztény kultikus továbbélés tapasztalható Sirmiumban, ahol a város szentjének, Demetriusnak a neve a település középkori nevében élt tovább (ugyanúgy, ahogy Serdica esetében is a templom névadó szentjének, Szófiának nevét kapta a város). Sőt Sirmium másik vértanújának, Iraeneusnak a tisztelete is fennmaradt a Szent Ernyéről elnevezett káptalanban. A két szent tiszteletére vonatkozó adatok feldolgozása és a kapcsolódó településtörténeti vagy egyházszervezeti összefüggések értelmezése még várat magára.

Az elvégzendő feladatok száma nem kevés. Függetlenül attól, hogy a lakosság továbbélésének vizsgálatához közvetlenül mennyire használhatók fel, néhány késő császárkori tárgytípust is szükséges lenne megvizsgálni. Így például szükséges még a besimított kerámia és a hagymafejes fibulák tipokronológiai feldolgozása, illetve az elkezdett munkák folytatása, a népvándorláskorban továbbélő tárgytípusoknak (pl. asztragalosz-mintás fülkanalak, kosaras és piramis alakú függők) Barkóczi László által megkezdett vizsgálatának folytatása, nyugat-pannoniai késő római temetők feltárása illetve az egyetlen nagyobb százalékból feltárt temető (Mursella) publikálása, valamint a kelet-dunántúli késő római temetők feldolgozása.

Írásomat Kézaival kezdtem, és magyar középkori vonatkozással fejezem be. A fennmaradt római kori földrajzi nevek közül nem volt szó a legáltalánosabban elterjedt névről, a Pannoniáról. Ugyan Illyricumot a 8. század végén még említik, de ez Nagy Károly udvarának közismert földrajzi tudását jelzi, mintsem az antik név fennmaradá-

Ókeresztény templom szentélykorlát-pillér másodlagos székesfehérvári lelőhelyen

Ókeresztény templom szentélykorlát-pillér másodlagos székesfehérvári lelőhelyen

A savariai temető őrenek sírfelirata: az egyik legkésőbbi római felirat a Dunántúlon

sát. Nemcsak a Pannonia név élte túl a népvándorlaskort, hanem – most nem részletezendő átalakulással – a Pannonia Superior és Inferior egykori tartománynevek is ismertek voltak. A rövid életű Valeria, Savia, Prima és Secunda megjelölések azonban különböző időben eltűntek.

IRODALOM

A római lakosság továbbélésének témájához alapvető bibliográfia megtalálható: Beck, H. „Kontinuitätsproblem”: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* Bd. 17, Berlin, 2001, 205–237. Bierbrauer, V., *Romanen*, uo. Bd. 25, Berlin, 2003, 210–242.

A régebbi irodalomból: E. Hübinger (szerk.), *Zur Frage der Periodengrenze zwischen Altertum und Mittelalter*, Wege der Forschung Bd. 51., Darmstadt, 1969. P. E. Hübinger (szerk.), *Kulturbruch und Kulturkontinuität im Übergang von der Antike zum Mittelalter*, Wege der Forschung 101., Darmstadt, 1968.

A pannoniái kontinuitás-irodalomból: Pleidell A., *A magyar város-történet első fejezete*, Századok 1934. Kiss A., „Pannonia római kori lakossága népvándorlaskori helybenmaradásának kérdéséhez”: *JP-MÉ* 1965, 81–122. Radnóti A., *Pannoniái városok élete a korai feudalizmusban*, MTA II. Osztály Közl., 1954. Füzes F. M.–Sági K., „A balatoni szőlőkultúra pannon gyökerei”: *Filológiai Közöny* 1968, 347–363. Tóth E., „A római lakosság-kontinuitás kérdése a Nyugat-Dunántúlon”: *Savaria* 5–6 (1971–1972) 231–241. uő, „La survivance de la population romaine en Pannonie”: *Alba Regia* 15 (1976) 107–120. uő, „Vigilius episcopus Scaravaciensis”: *ActaArchHung* 26 (1974) 269–275. = *Soproni Szemle* 31 (1977) 320–326. uő, „Zur Geschichte des nordpannonischen Raumes im 6–6. Jh.”: H. Wolfram–F. Daim (szerk.), *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im 5. und 6. Jahrhundert*, ÖAW Denkschriften 145., 91–100. uő, „Bemerkungen zur Kontinuität der römische Provinzialbevölkerung in

Ismerve a Raetia és Noricum nevek szűkös középkori használatát, meglepő, hogy az ugyancsak nem neolatin nyelvterületre szorult Pannóniát a 11. században nemcsak ismerték, hanem „hivatalosan” is használták. Péter, majd az öt követő királyok okleveleikben címüket a népről nevezték meg (*rex Ungarorum*). Az érmeiken legalább I. Lászlóig (utána megszűnnek az olvasható éremfeliratok) mégis *Pannoniát* tüntették fel az ország nevéként. Függetlenül attól a vitától, amely arról szól: Pannonia az egész országot, vagy csak egy részét jelentette-e, számunkra az az érdekes, hogy miként maradt ismert a Pannonia név, kik közvetítették, ismertették meg azt Árpád népével. Ha Pannonia a 11. század-

ban – tehát megalakulásától fogva a magyar királyság hivatalos neve lett, akkor miért tűnt el a 12. század elején vagy később? Mi okozza az oklevelek és a pénzek eltérő szóhasználatát? A válasz azonban a késő római kontinuitástól független, másik történet.

Transdanubien”: B. Hänsel (szerk.), *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, Südosteuropa Jahrbuch Bd. 17, Berlin, 1987, 251–264.

A keresztény leletek jelentőségéről a provinciálisok kutatásában: Tóth E., „A 4–8. századi pannoniái kereszténység forrásairól és a leletek forrásértékéről”: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2 (1990) 17–33. uő, „Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen”: E. Boshof–H. Wolff (szerk.), *Das Christentum im bayrischen Raum*, Wien, 1994, 241–272.

Valeria átadásáról a hunoknak: Tóth E., „Provincia Valeria Media”: *ActaArchHung* 40 (1988) 107–226.

Savaria a népvándorlaskorban: Kiss Gábor–Tóth E.–Zágorhidy Czigány Balázs, „Savaria-Szombathely története 1526-ig, Szombathely, 1998. Kiss G.–Tóth E., „A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatása 1984–1992”: *Communicationes Arch. Hung.* 1993, 175–199.

Pécsről: Fülep F., „Sopianae”: *ArchHung* 50, 1984. Tóth E., „Sopianae: a római város, mint Pécs elődje, Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon”: *Tanulmányok Pécs történetéből* 9, 2001, 27–42.

A besimitott kerámia eredetéről és keletkezéséről: Tóth E., „Carpok és szarmaták Valeriában”: *ComArchHung* 2005, további irodalommal.

A Duna parti zsinat aktáit magyar fordításban legújabbán és először teljes terjedelemben Veszprémy László közölte az *Aetas* 2004. évi számában.